

Karasszon István:**A honfoglalás kora**

Az izraeli honfoglalást egyetlen rövid cikkben tárgyalni – nos, ez a feladat körülbelül be is határolja, hogy mit lehet elmondani, és mit nem. A teljesség igényével fellépő kutatástörténeti beszámoló helyett nyilvánvalóan arról kell beszélni, hogy az utóbbi bő félszáz évben, miben változott meg e kor kutatása. Ezt pedig viszonylag röviden is össze lehet foglalni: fél évszázaddal ezelőtt a kutatás, illetve a honfoglalás ábrázolása a tudományos szakirodalomban kétpólusú volt¹. A két pólust eléggé sematikus módon, néhol elég durván fogalmazták meg: Németország és az Amerikai Egyesült Államok, irodalomkritika vagy bibliai régészet, hiperkritika vagy bizonyítékok keresése. Az már viszont több volt, mint csúsztatás, hogy két „iskola” létezéséről beszéltek: W.F. Albright iskolája, illetve A. Alt iskolája állt egymással szemben². Míg azonban Albright ténylegesen egy iskola kiépítését munkálta³,

¹ Nagy sikerű és változatlanul jól használható kutatástörténeti áttekintést ad M. Weippert, *Die Landnahme der israelitischen Stämme in der neueren wissenschaftlichen Diskussion*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. (angolul is). Az időközben megjelent irodalom kiértékeléséhez lásd a folytatást: Helga és M. Weippert, *Die Vorgeschichte Israels im neuen Licht*, *Theologische Rundschau* 56 (1991), 341-390.p.

² Az Albright-tanítvány, John Bright szívesen állítja be két iskolaként az Izrael történetének megírásában előállt vitákat, lásd *Early Israel in Recent History Writing*, London: SCM, 1956 című, németül is megjelent könyvét. Az igaz, hogy mindkét fél jelentős tankönyvet írt Izrael történetéről; John Bright műve magyarul is megkapható Domján János fordításában (*Izrael története*, Budapest: Református Zsinati Sajtóosztály, 1975; eredeti: 1959). Ugyanakkor M. Noth Kelet-Németországban is megjelent könyve is nagyban befolyásolta a magyar tudósokat: *Geschichte Israels*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1950. – R. de Vaux magyarul is megjelent cikke kellőképpen informálhatja a magyar olvasót e kettősségről; ő maga szívesen veszi úgy, hogy a két iskola között kiegyenlítő szerepet játszott: A héber patriarchák és a történelem, *Református Egyház* 35 (1983), 180-183.p.

³ Albright iskolaépítő munkája nem is maradt kritika nélkül. Lásd B. Long, *Planting and Reaping Albright: Politics, Ideology, and Interpreting the Bible*,

addig A. Altnak „csak” tanítványai voltak, akik egyáltalán nem csoportosultak egy központi tekintély köré, sőt kutatási területük is gyakran eltért egymástól. Az viszont tény, hogy Albright iskolája igen erősen épített azokra a régészeti eredményekre, amelyeket az amerikai ásatások napvilágra hoztak – s ma már olcsó dolog lenne azt hangsúlyozni, hogy ez eredmények bizony elég hibásak is voltak⁴. Viszont az is igaz, hogy az ókori nyelvek kutatásában Albright iskolája legalább olyan nagy volt, mint németországi párja; D.N. Freedman vagy F.M. Cross neve bizonyítja ezt. A másik oldalon A. Alt palesztinai tartózkodása és alapos formakritikai munkája valóban befolyása alá vonta Európa jó részét. Nem véletlen, hogy a legelőváltás (transzhumancia) elméletének kidolgozását Alt a palesztin beduinok⁵ életmódjának a tanulmányozása révén érte el.⁶ S bár ez nem igazán „békés honfoglalást” jelentett,

University Park: Pennsylvania State University, 1997. Igen jellemző, hogy például E.A. Speiser és C.H. Gordon vitájában okos tudományszervezéssel próbálta segíteni az iskola további menetét: ő javasolta, hogy Gordon inkább az ugariti nyelv és irodalom felé forduljon, hogy kutatási területe ne találkozzék a Speiserével! Ugyanakkor Alt egyáltalán nem kívánt ilyen erős kötelékkel iskolát létrehozni. Egyik legjobb tanítványa például, G. von Rad, levélben vetette neki szemére az 1934-ben megjelent „Die Ursprünge des israelitischen Rechts” című híres tanulmánya kapcsán, hogy a papi törvény zárójelbe tételével nem lehet olyan súlyos következményeket levonni, mint azt Alt tette. Alt levélben fejezte ki helyeslését (*sic!*), s hangsúlyozta, hogy mennyire csak átmenetinek tekinti eredményeit.

⁴ Ezzel együtt nem kívánom tagadni, hogy ma is vannak konzervatív nézetek, amelyek szívesen orientálódnak Albright és iskolája munkáján. A jelen sorok írója azonban ezekkel a nézetekkel nem kíván foglalkozni. Lásd: J. Bimson, *Redating the Exodus and Conquest*, Sheffield: University of Sheffield Press, 1981; J.D. Currid, *Ancient Egypt and the Old Testament*, Grand Rapids: Baker Publishing House, 1997; J.K. Hoffmeier, *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, New York: Oxford University Press, 1996.

⁵ Az a későbbi kritikában biztosan jogos elem, hogy egyfajta idealizálással is együtt járt Alt kutatása. Lásd példaként S. Nyström könyvét: *Beduinentum und Jahwismus. Eine soziologisch-religionsgeschichtliche Untersuchung zum Alten Testament*, Lund: C.W.K. Gleerup, 1946.

⁶ A. Alt, *Die Landnahme der israelitischen Stämme in Palästina* (1925), in: *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, I, München: Beck, 1953, 89-125.p.; valamint *Erwägungen über die Landnahme der Israeliten in Palästina*

mégis radikálisan eltért attól a szemlélettől, amellyel amerikai kolégái a késő bronzkori kánaáni városállam-rendszer összeomlását jelentő pusztulások nyomait az izraeli honfoglalók katonai eredményének tudták be.⁷ – A bipolaritás, természetesen, nem egészséges jelenség⁸; már pedig a bipolaritást egészen nyilvánvalóan meg is fogalmazták ezidőtájt: external evidences-nek nevezték az archeológiai eredményeket, internal evidences-nek a bibliai szövegek vizsgálatát. M. Noth minden higgadtságát és szakértelmét igényelte, hogy az International Organization for the Study of the Old Testament kongresszusán, korrekt módon egységben tartsa a kettőszakadással fenyegető tudományt; a másik oldalról, persze, el kellett szenvednie, hogy az ő munkáját „nihilistic attitude”-ként lekezelje az ellenfél.⁹

(1939), uo., 126-275.p. Az újabb irodalomban az sem ritka, hogy valaki gonoszul tréfálgozik mindazzal, amit a nomád életmódról feltételeztek nyolcvan éve. E.A. Knauf Karl May regényeihez hasonlítja e régi képzeteket (a szarkasztikus főhang félreismerhetetlen): *Die Umwelt des Alten Testaments*, Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1994, 60.p. Knauf egyrészt a le nem telepedettek függetlenségét kérdőjelezi meg (még a későbbi nomádok is függtek a városok megrendeléseitől), illetve az egyiptomi szövegek saszu-nomádjairól leírtak alapján a „nichtsesshafter Ackerbau” fogalmát hangsúlyozza – úgy véli, az 1Móz 18 tükrözheti ezt az életformát. Knauf nem az egyetlen, aki a saszu-nomádok és az izraeliták ősei között kapcsolatot lát: D.B. Redford, aki mind az egyiptológiában, mind a bibliatudományban járatos, szintén összekapcsolja a kettőt. Óvatosságára jellemző, hogy leginkább a társadalmi berendezkedésre utal, s nem anynyira a kettő azonosságát hangsúlyozza. Lásd: *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 263-280.p.

⁷ Jegyezzük meg: Alt nézetének óriási és hosszú ideig ható befolyása volt Németországban – de egyebütt is. Példaként idézzük L. Rost tanulmányát, aki a legelőváltás gyakorlatának Izrael kultuszi életére való hatását feltételezte 1943-ban: *Weidewechsel und altisraelitischer Festkalender*, újranyomva: *Das kleine Credo und andere Studien zum Alten Testament*, Heidelberg: Quelle & Meyer, 1965, 101-112.p.

⁸ Annál is inkább, mivel az „alapító atyák” jó kapcsolatban álltak egymással. Albright nagy tisztelője volt Altnak, miként ez ki is derül az amerikai olvasók számára írt visszaemlékezéséből. Lásd W.F. Albright, Albrecht Alt, *Journal of Biblical Literature* 75 (1956), 169-173.p.

⁹ M. Noth, *Der Beitrag der Archäologie zur Geschichte Israels*, *Vetus Testamentum Supplementum* 7, Leiden: Brill, 1960, 262-282.p.

Mai szemmel nézve, nyilvánvalóan, mindkét megközelítés jócskán idejétmúlt. Nem csak azért, mert újabb adatok kerültek napvilágra, nem csak azért, mert a tudomány fejlődik, hanem azért is, mert mindkét fél kissé túlértékelte azokat az eredményeket, amelyeket vitán felül állóan magáénak mondhatott. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a bibliai archeológia eredményei ma már igen kevés százalékban állnak meg: nemigen tudnánk olyan várost mondani, ami a késő bronzkorban pusztulását Izrael hódításának tudhatta be¹⁰ (még csak feltételezett módon sem). Ugyanakkor ennél sokkal nagyobb baj, hogy az Albright-iskola által feltételezett városok messze nem tennék ki azt, amit Izraelnek nevezhetünk¹¹. Néhány részeredmény általánosítása történt meg tehát. – Sajnos, ugyanez elmondható a másik oldalon is: bármilyen alaposan vizsgáljuk meg a bibliai szövegeket, ha mégoly jelentős eredményekre juthatnánk is Közép-Palesztina területén, akkor is ez csak egy szűk

¹⁰ Talán az egyetlen kivétel az Albright által kiásott Tell Beit Mirsim, ahol tény-leg beszélhetünk pusztításról a késő bronzkor vége felé. A baj ezzel csupán az, hogy Albright valószínűleg helytelenül azonosította ezt a helységet Debírral (Kirjat Széferrel). A többi helyen azonban egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy a bibliai elbeszélések párhuzamát sikerült volna az ásások során föllelni. Híres Jerikó esete, ahol Garstang ásását Kathleen Kenyonnak kellett később korrigálni, mert a „bibliai archeológia” szeretett volna valamit megtalálni, ami nem is létezett. Aj város esetében nyilvánvaló volt Marquart-Krause ásásai révén, hogy a város romhalmaz volt már a késő bronzkorban (e tényt próbálta Albright azzal magyarázni, hogy bizonyos összekeveri az elbeszélés Aj elfoglalását Bétel elfoglalásával). Taanek a késő bronzkorban csupán faluként működik, nem városként; Sikem nem pusztult el a késő bronzkor végén, Megiddó ugyan elpusztult a XII. században, de az újjáépítés is a kánaániak munkája volt. Tirca (Tell el-Far‘e, Észak) és Gézer lakossága folyamatos a vaskorig. Talán az egyetlen igazán jó példa Hácór pusztulása lehet: a város tényleg elpusztult Y. Yadin szerint kb. Kr.e. 1225-ben, de izraeliek nem telepedtek meg itt. Némelyek úgy kívánják magyarázni az eseményeket, hogy a bibliai elbeszélés (Józs 11) megőrizte egy pusztulás emlékét, de nem izraeliek a pusztítók. Beér-Sebában (ha az identifikálás helyes, ami egyébként igen kérdéses) nincs késő bronzkori kánaáni réteg; Silóban csak a vaskorban van pusztításnak nyoma. – A „hadjárat” képe egyszerűen nem tartható fenn archeológiai bizonyítékok révén!

¹¹ Albright maga is szépen demonstrálja az itt leírt szemléletet híressé vált könyvében: *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth: Penguin, 1949.

területe az egész Izraelnek; Júda honfoglalása, Észak-Palesztina elfoglalása, de akár az egész transzjordán terület homályba vész. Szabad-e általánosítanunk néhány rész kérdés bizonytalan eredménye kapcsán? Nyilván nem!

Ezzel együtt azt kell mondjuk, hogy 50-60 évvel ezelőtt a kutatás helyzete viszonylag átlátható, ha nem is egyértelmű volt. A nagy különbség ehhez a helyzethez képest az, hogy a mai kutatás sokkal komplexebb (összetettebb, sőt talán bonyolultabb), sokkal több összetevős problémát lát maga előtt, mint az elődök.¹² Ez az igazság már pedig akkor is megáll, ha ehhez az eredményhez sok olyan tanulmány vezetett, amit ma már nem mondanánk éppen sikerültnek, sőt saját korában is tudtuk, hogy megvannak a maga gyengéi. Ennek egyik klasszikus példája N. K. Gottwald monumentális tanulmánya 1979-ből, amit minden európai olvasó kétkedéssel vett annak idején is kezébe¹³. Először is Gottwald osztotta mindazt a gyengeséget, amit elődeiről az imént elmondtunk: egy igen szűk területre korlátozódott az az igazság, amit ő állított, jelesül Sikem területére. Ráadásul Sikem területe a maga bibliai tradícióival is igen bonyolult eset, s ha valaki Sikem kiásására gondol vissza (első sorban E. Sellin félresikerült kísérletére), akkor ismét úgy érezheti, hogy a bizonytalanságok spekulációra adhatnak lehetőséget, végül pedig maga a város kissé elferdült axialitásával mindmáig magyarázatra szorul¹⁴. Legnagyobb gyanakvást az váltott ki, hogy Gottwald marxista kategóriákat alkalmaz kutatásában („ázsiai termelési mód”), de azt is sajátosan, amikor azt mondja,

¹² A szakirodalom kedvenc kifejezése: „indiscriminate pluralism”.

¹³ N.K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250-1050 B.C.E.*, Maryknoll: Orbis, 1979. – A modellről részletesebben is beszámoltam cikkemben: Modellek jelentősége az izraeli honfoglalás kutatásában, in: *Az Ószövetség fényei*, Budapest: Mundus, 2002, 272-293.p.

¹⁴ Mint Jerikó esetében, úgy Sikem esetében is szükség volt az újraértékelésre. G.E. Wright 1965-ben már megírta könyvét Sikemről, de az exegetikai egybevetés mégis inkább K. Jaroš könyvével született meg: *Sichem. Eine archäologische und religionsgeschichte, mit besonderer Berücksichtigung von Jos 24*, Göttingen/Freiburg: Vandenhoeck & Ruprecht/Universitätsverlag, 1976.

hogy a honfoglalás Sikem környékén egy „parasztforradalom” volt: a város ellen föllázadt a vidék. S mégis: Gottwald, a maga eléggé esetlen formájában¹⁵ is óriási lendülettel vitte előbbre a kutatást, hiszen rámutatott arra, hogy a honfoglalást nem képzelhetjük el valami egyedi eseményként (sem hadjáratként, sem legelőváltásként), hanem az egész társadalmi berendezkedést vizsgálunk kell ahhoz, hogy kellőképpen megvilágítsuk történetét.

Ez a pusztá tény persze az előző kutatás gyengéire képes volt rávilágítani¹⁶. Csak hogy egy példával illusztráljam: Egy

¹⁵ Visszatekintve bizonyosan igaz van W.G. Devernek, amikor így ír erről a már kutatástörténetnek nevezhető nézetről: „Gottwald’s book, highly controversial at the time and still provocative, was much admired in the 1980s for its refreshing boldness. But it did not find much sympathy, even among liberal biblical scholars in America and Europe.” Idézet: *Who Were the Israelites and Where Did They Come From?*, Grand Rapids/Cambridge: W.B. Eerdmans, 2003, 54.p. – Dever joggal jelzi azt is, hogy bár N.K. Gottwald teóriája nagyban hasonlít G. Mendenhall korábbi munkáira (*The Tenth Generation*, Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1973), de a két tudós tagadta ezt. Ez nyilvánvaló: egészen más háttérrel mondták ugyanazt ezek a tudósok. Míg Gottwald inkább szociológiai megközelítést akarta érvényre juttatni Izrael történetének megírásában (s igen erősen marxista befolyás alatt állt), addig Mendenhall inkább az események elvi-teoretikus hátterét (amerikai szóhasználat: ideológiáját) akarta kutatni.

¹⁶ Az alábbi sorok – természetesen – első sorban a történetkutatást tartják szem előtt. Nem hallgathatjuk el mindazáltal, hogy óriási változáson ment át a bibliai (szíriai-palesztin) archeológia is a nyolcvanas évek első felében. Ha valaki ennek dokumentálását keresi, úgy legcélszerűbb W.G. Dever cikkével kezdeni a munkát: *Syro-Palestine and Biblical Archaeology*, in: D.A. Knight/G.M. Tucker (eds.), *The Hebrew Bible and its Modern Interpreters*, Philadelphia: Fortress Press, 1985, 31-79.p. Dever esetében az elnevezésnek az a tétje, hogy immár ne csupán a Biblia illusztrációjaként kutassuk Palesztina régiségtanát, hanem fogadjuk el, hogy a bibliamagyarázat csupán kis része lehet a kutatásnak. – Az nem véletlen, hogy oly rövid időn belül teljesen újraírták a híres *EAEH* lexikonját: az eredeti M. Avi-Yonah és E. Stern kiadásában 1976-78 között jelent meg *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* címmel az Oxford Press és a Massada Press gondozásában; a *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* New Yorkban a Simon & Schuster kiadónál 1993-ban jelent meg. Természetesen a régi enciklopédia is megőrzi értékét, hiszen ott még jobbra maguk a kiások, vagy azok tanítványai írtak! Az átértékelésnek viszont meg kellett történnie!

olyan jelentős város, mint Megiddó, a Kr.e. II. évezred során csaknem minden évszázadban elpusztult, majd újjáépült¹⁷; azon kivétel városok közé tartozik, amelyek a késő bronzkor és a korai vas-
kor mezsgyéjén is folyamatosan lakottak voltak. *Quo iure* emeljük ki tehát az izraeliek honfoglalásának feltételezett idejében végbe-
ment pusztulások akkor, amikor a bronzkorban végig a társada-
lom velejárói voltak ezek a pusztítások? Gottwaldnak igaza van:
nem az a nagy kérdés, hogy miért pusztult el egy város, hanem
inkább az, hogy miért nem épült újjá, vagy ha újjáépült (mint
mondjuk Hácór), akkor miért kisebb mértékben, mint azelőtt? En-
nek pedig nyilván a társadalmi vitalitás az oka. A vitalitás, vivőerő
kérdése már pedig egyértelműen az élelmiszer kérdése volt abban
a korban – kb. úgy, mint ma az energia mennyisége, ill. ára. Az
viszont, hogy egyik vagy másik ország, egyik vagy másik térség
hogyan oldja meg az energiaválság okozta problémákat, elég sok-
rétű lehet, s a késő bronzkor Kánaánjában eléggé sokrétű is volt.
Mindenesetre az általános energiaválságnak megvolt az oka e tér-
ségben. A klímakutatók úgy tartják, hogy Kr.e. 3000-től szárazabb

A régiségtani tankönyvek is jól jelzik ezt a változást. V. Fritz egyáltalán nem tartozott a konzervatív tudósok körébe, sőt az újítások jó részének maga is mun-
kálója volt. Tankönyve: *Einführung in die biblische Archäologie*, Darmstadt:
Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985 szélsőségektől mentes, kiegyensúlyo-
zott ítéleteket tartalmazott, s ezért igen elismert volt. Ugyanez a sorozat azonban
2002-ben átdolgoztatta ezt a bevezetést, s csupán egy pillantást kell vetni W.
Zwickel hasonló című és terjedelmű könyvére, hogy az óriási szemléleti válto-
zást észrevegyük: a reáliák bemutatása sokkal hangsúlyosabb benne, mint a
bibliai interpretáció. A. Mazar könyve (*Archaeology of the Land of the Bible
10,000-586 B.C.E.*, New York: Doubleday, 1990) annyiban érdekes, hogy a
szerző tényleg a legmodernebb eredményekkel dolgozik, jóllehet szemléletében
kissé óvatosnak tűnik.

Kifejezetten szerencsésnek tűnik éppen ezért áttekinteni a bibliai archeológia
történetét – annak pozitív és negatív hatásaival együtt. Lásd P.R.S. Moorey, *A
Century of Biblical Archaeology*, Louisville: Westminster/John Knox Press,
1991.

¹⁷ V. Fritz, *Die Entstehung Israels im 12. und 11. Jahrhundert v.Chr.*, Stuttgart:
Kohlhammer, 1996, 67: „So wurde Megiddo in dem Zeitraum von 1950 bis
1130 v. Chr. nicht weniger als achtmal vollständig zerstört und
wiederaufgebaut.”

és nedvesebb periódusok váltogatják egymást Szíria-Palesztina területén, s Kr.e. 1600 és 1300 között jelentős szárazság volt, ami a mezőgazdaság destabilizációját vonta maga után T.L. Thompson szerint.¹⁸ Erről a korról általánosságban jó képet festenek az amárnai levelek; éppen ez amárnai levelek (a fáraó és a kánaáni városállamok levelezése) mutatja azt is, hogy mennyire nem egy-séges a palesztinai kép ekkor, s hogy mennyire csak madártávlat-ból láthatjuk mi is az eseményeket és fejleményeket. Egy dolog bizonyos: számunkra az lenne a leglogikusabb, ha ilyen helyzetben a városállamok összefognának, s a megmaradt erők koncentrálásá-val próbálnának úrrá lenni a nehézségeken. Az bizonyos, hogy nem így történt, hanem éppen ellenkezőleg: egymással konkurálva próbáltak vagy nagyobb térséget ellenőrzésük alá vonni (nyilván acélból, hogy forrásaikat kiegészítsék), vagy pedig önmagukat kivonni Egyiptom ellenőrzése alól (ez esetben pedig az adó meg-spórolásával tudták volna bevételeiket növelni). Visszatekintve egészen nyilvánvaló, hogy évszázadok távlatában ez a politika halálra volt ítélve; viszont azt sem lehet tagadni, hogy átmeneti sikerek ezt többször elkendőzték. Ezért van az, hogy a Kr.e. II. évezred utolsó harmada inkább egy lassú halódáshoz, az anarchiá-

¹⁸ T.L. Thompson, *Early History of the Israelite People, From the Written and Archaeological Sources*, Leiden: Brill, 1994, 205kk. Vö. kifejezéseit: „This dislocation and abandonment is most marked in the central hills. This destabilization and marginal collapse is commonly associated with the end of Middle Bronze IIC.”

A klímaváltozások vizsgálata természetesen olyan feladat, ami jócskán meghaladja egy teológus kompetenciáját; az eredmények ennek megfelelően nem is teológiai körökből származnak – Thompson idézi is az ide vágó szakirodalmat. Hívjuk fel a figyelmet arra, hogy M. Liverani új könyve könyve Izrael történetéről (*Israel's History and the History of Israel*, London: Equinox, 2006) szintén tárgyalja a klímaváltozások következményeit. A második fejezet második pontja fogja (előzetes információink szerint) részletezni az összetevőket (Climatic Factors and Migrations). A klímaváltozás következtében beálló éhínség indította el a népvándorlásokat, s a kettő együtt okozta a késő bronzkori társadalmak pusztulását (lásd Liverani: „The whole political system of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean collapsed under the assaults of invaders.”) Liverani hangsúlyozza, hogy ezeknek a folyamatoknak a következménye a nomád életmód terjedése lett.

ban való alámerüléshez hasonlít. Úgy tűnik, Egyiptom maga is föl-adta, hogy Palesztina egész területét ellenőrizze, s a filiszteusokkal szövetséget kötve letelepítette őket a partvidéken, hogy az új szövetséges legalább a katonai utat, a *via marist* ellenőrizze¹⁹, s csak szűrőpróbaként, előőrsök segítségével emlékeztetett egy külső fennhatóság jelenlétére²⁰.

A fentiekből teljesen logikusan következik az egyik legme-részebb hipotézis megjelenése 1991-ben: N.P. Lemche levonja abból a következtetést, hogy a honfoglalást közvetlenül megelőző esetek a bronzkori városok társadalmi krízise volt, s merészen azt állítja, hogy „Izrael” tulajdonképpen nem is egy új etnikum, hanem egy új társadalmi forma megjelenését jelöli.²¹ Végül is az izraeliek önmaguk is kánaániak! A kutatás ugyan ezt a hipotézist sem fo-gadta el, de azokat az érveket, amik alapján Lemche merész kije-lentését tette, változatlanul megfontolandóak. Az nyilvánvaló, hogy az izraeli nép önmagában már eleve keverék nép (bárha ész-revennék ezt a rasszisták is!); egyes elemei egészen nyilvánvalóan Palesztinában keletkeztek, hiszen mi másra utalhatna egy olyan név, mint Benjámin („Dél fia”), vagy Efraim: nyilván a törzs geo-gráfiai helyzetét van hivatva kifejezni. De Izsakhár neve is olyan, ami inkább a törzs fiainak társadalmi helyzetét fejezi ki – Paleszti-nában. Hogy a hajóknál időző Dán törzse vajon egyáltalán ázsiai-e,

¹⁹ A filiszteusokról – és a tengeri népekről általában – viszonylag keveset tu-dunk, s az állítások csupán a „scientific guess” kategóriájába tartoznak. A valószínűség mindenesetre a fenti nézet mellett szól. Vö. A. Strobel, *Der spätbronzezeitliche Seevölkersturm*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 1976; E. Noort, *Die Seevölker in Palästina*, Kampen: Kok, 1994.

²⁰ A bibliai történetírás jól példázza ezt a geopolitikai helyzetet több helyütt is, lásd 1Sám 14.

²¹ N.P. Lemche, *The Canaanites and Their Land*, Sheffield: Academic Press, 1991. – Lemche korábbi művei is provokálólag hatottak a bibliatudományra, lásd: *Early Israel. Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society Before the Monarchy*, Leiden: Brill, 1985; valamint: *Ancient Israel. A New History of Israelite Society*, Sheffield: Academic Press, 1988. Nézeteit összefoglalja (de még ez is nagyon provokatívnak tűnt) a Biblische Enzyklopädie sorozatban: *Die Vorgeschichte Israels. Von den Anfängen bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts v. Chr.*, Stuttgart: Kohlhammer, 1996.

vagy esetleg a tengeri népekkel érkezett Európából, s először csak a partvidéken telepedett meg, hogy aztán tovább nyomuljon a szárazföld belseje felé, azt nyitott kérdésként kell kezelnünk²². Ugyanakkor pedig a hámita elemet sem tudjuk megkérdőjelezni az egyiptomi szabadítás élményével Palesztinába érkezettek részéről. Lemche bizonyosan jól látja, hogy sokkalta nagyobb kérdés a honfoglalásnál az, hogy milyen összetartó erő kovácsolta (s persze az is kérdés, hogy mikor) ezeket az elemeket néppé – úgy tűnik, M. Noth ezerszer cáfolt amfiktiónia-hipotézise ilyen vagy olyan formában még mindig megőrizte aktualitását²³. Hiszen egy szövetségekötés a különböző elemek között olyan kérdésre ad választ, ami egyébként szükségszerűen nyitott maradna (még akkor is, ha a központi szentély kérdése megválaszolhatatlan, az egységes katonai operációk pedig jóformán soha nem fogták át egész Izraelt a premonarchikus korban).

Ha az utóbbi másfél évtized kutatását nézzük a honfoglalás vonatkozásában, úgy azt kell mondjuk, hogy a heves viták ideje elmúlt; a kérdést ma másként kell megfogalmazni, mint a korábbi évtizedekben. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Palesztina területén a késő bronzkori krízis a XII. századra érte el a mélypontot: ekkorra a tudósok mintegy 50.000-re teszik Palesztina lakosainak

²² Az érveket lásd K.M. Niemann, *Die Daniten. Studien zur Geschichte eines altisraelitischen Stammes*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985 c. könyvében. A döntés még várat magára.

²³ M. Noth, *Das System der zwölf Stämme Israels*, Stuttgart: Kohlhammer, 1930. R. Smend pontosítja a teóriát: *Jahwekrieg und Stämmebund*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963. Hasonló F. Stolz is: *Jahwes und Israels Kriege*, Zürich: TVZ, 1972. Kutatástörténeti összefoglaló: O. Bächli, *Amphiktyonie im Alten Testament*, Basel: Fr. Reinhard, 1977. – A hipotézis gyenge pontja egészen nyilvánvalóan a központi kultuszhely kérdése (ami sarkalatos kérdés volt a görög törzsszövetségek esetében), valamint az izraeli törzsek száma, ti. tizenkettő. Ezzel együtt az amfiktiónia hipotézise *analógiaként* használhatónak bizonyult hosszú évekig (A. Alt is kifejezte egyetértését tanítványával, jóllehet ezt írásban nem olvashatjuk). Ha manapság ritkábban beszélnek róla – jóllehet régen szinte hitvallási kérdést csináltak abból, hogy létezett-e amfiktiónia Izraelben, avagy sem –, annak az az oka, hogy az izraeli társadalom belső konzisztenciáját másként is biztosítva látják a tudósok.

számát, ami a következő évszázadokban mintegy 50%-kal növekedett, s a IX. századra elérte a 150.000-et.²⁴ Nyilván az a ténylegesen tudományos kérdés, hogy minek volt köszönhető ez a látványosnak nem nevezhető, mégis jelentős fordulat.²⁵ A korai vaskorban újként jelentkező kis települések mindenképpen egy új társadalmi modell megszületését sugallják. Az újítások között tartják számon az e helyütt megtalált gabonasílókat, a széles peremgallérral rendelkező korsót (collared rim jar), a lapos fülű főzőedény (elongated flat-rim jar), a négy helyiséggel rendelkező ház (four-room-house), valamint a Finkelstein által jelzett sajátos településalakzat és a teraszos földművelés arra utal, hogy a vidék jelentősége megnőtt.²⁶ Ugyanakkor azonban nyomai látszanak annak is, hogy az új társadalmi berendezkedés nem volt teljesen híján a központi szervezésnek sem. Ezt az új szerveződés szokás „three tier”-nek nevezni a szakirodalomban: a korábbi kétpólusú városál-

²⁴ Az adatok W.G. Devertől származnak: *Histories and Non-Histories of Ancient Israel. The Question of the United Monarchy*, in: J. Day, *In Search of Pre-Exilic Israel*, London/New York: T. & T Clark, 2004, 77.p.

²⁵ A kutatásban ez a fordulat azért kerülhetett napvilágra, mert megváltozott az archeológiai kutatás maga is: sokkal inkább a falu kutatása lett érdekes, s az alábbiakban felsorolt materiális emlékek is a faluhoz kötődnek. Az egyes faluk kiásása mellett (Izbet Cartah – Finkelstein; Tell Maszosz – Fritz/Aharoni) a felszínkutatásnak és a lakosok száma megbecsülésének is jelentős szerep jutott. Minderről jól informál minket I. Finkelstein, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 1988. Az olvasó mindenesetre jól teszi, ha Finkelstein sajátos nézetével tisztába kerül, még mielőtt a könyvet magát olvasná: ő ui. úgy tartja, hogy eredetileg letelepedett nép(ek) nomáddá váltak a késő bronzkori krízis folyamán, s az új falvak ezeknek a nép(ek)nek az újra letelepedését jelzik. Finkelstein eme nézete nem elfogadott, jóllehet a magyarul is megjelent könyve is ezt propagálja: *The Bible Unearthed. Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, New York: The Free Press, 2001 (N.A. Silbermannal együtt).

²⁶ A nyolcvanas években éppen ezért jelentősen megnőtt az mezőgazdaság kutatása iránti érdeklődés, illetve az ezzel járó társadalmi változások fölbecsülése. Az eredményekről üdítő stílusban jó összefoglalót ad R.B. Coote, *Early Israel. A New Horizon*, Minneapolis: Augsburg Fortress Press, 1990. Eddigre már senki nem követte jóformán N.K. Gottwald forradalomelméletét, de azt Coote is vallja – miként a többség is –, hogy Izrael Palesztinában keletkezett, s alapvetően földműveléssel foglalkozott.

lam-szisztéma csak egy város és a vidéki „hinterland” kettősségére épült. Az új társadalomban bizonyos városok (cities) megőrizték központi szerepüket (Megiddó, Gézer, Hácór), de új helyeken is feltűnnek adminisztratív funkciókat betöltő épületek a XII. századtól: Jokneám, Azéká, Tell el-Fúl (Gibea), Dothán, stb. – e helyeket nevezik „town”-nak a szakirodalomban. Nyilván ezek révén válik késszé az ország arra, hogy majd egy központi állam megszervezése lehetőségessé váljon. Maguk a faluk pedig a harmadik elemként bizonyítást nyer, hogy maguk is kívánták a központi szervezés rendjét és főként az általa garantált békét. Hogy ez utóbbi is szerepet játszott arra ékes bizonyítás Bét-Semes, Gézer és Arád városainak erődítmény jellege, amit a városkapuk kellő nyomatékával bizonyítanak – sajátos ellenérvként arra a negligálásra, amit főként I. Finkelstein Júda államiségével kapcsolatban többször is mutatott. Ugyan kétségtelen nem sok bizonyítékunk van Júdában a megszülető új társadalomra (főként Efraim és Manassé területén találtak számos korai vaskorból származó falut), de vajon miért kell védeni egy állam területét, ha nincs is állam? Az *argumentum e silentio* Finkelstein retorikájában többször is előfordul: úgy tűnik, az általa javasolt „low chronology” is a megcáfolt hipotézisek közé fog tartozni. A mükénéi bikrómi kerámia jelenlétének hiánya nem vezethet ahhoz, hogy 150-200 évvel későbbre datáljuk Izrael történetét²⁷. Úgy tűnik, datálás vonatkozásában Albright és iskolája jó munkát végzett, s legalábbis nagy vonalakban nem kell változtatnunk rajta.

A fentiekből nyilván kiderült, hogy az a téma és kor, amit hagyományosan „izraeli honfoglalásnak” nevezünk a tankönyvek-

²⁷ Ez év tavaszán az Evangélikus Hittudományi Egyetemen Budapesten a holland tudós, Ed Noort előadásában meglehetősen azonos érvekkel utasította vissza Finkelstein kronológiáját, mint amit W.G. Dever cikkében olvasható (J. Day, i.m., 71kk). Dever arra is utal, hogy a kilencvenes évektől már kész volt a cáfo-lat – számomra hozzáférhetetlen írásokra utal: Amihai Mazar, Amnon Ben-Tor és Slomo Bunimovitz írásaira. Szerencsésebb e kutatók szerint is a kerámiák által meghatározott datálást követni.

ben²⁸, egy meglehetősen összetett társadalmi, gazdasági és politikai analízis eredményének nevezhető a mai kutatás fényében, s koránt sem foglalható össze bizonyos tények összegzése által. Két kérdés mindazáltal nyitott marad: az egyik az, hogy hogyan köthető össze ez a komplex kutatás magával Izrael megjelenésével²⁹. Ne gondoljuk, hogy ez a kérdés egyszerűen provokálni akarja a régi, klasszikus bibliai archeológiai szemléletet, amellyel (első sorban amerikai konzervatív tudósok) az új felfedezéseket mindenképpen összhangba akarták hozni a bibliai elbeszéléssel. Talán Hácór példája mutatja, hogy mennyire tárgyszerű kérdésről van szó: ha tényleg igaz a Józs 11 (s már pedig miért ne lehetne igaz?), akkor mivel magyarázzuk, hogy a Hácórt ért pusztítás a késő bronzkorban nem vezetett új település létrehozásához? Az archeológiai kép inkább egy átvonuló pusztítás, s nem honfoglalás képe. Egyáltalán hogyan lehet arról bizonyosságot szerezni, hogy a késő bronzkori pusztulások mind Izrael (vagy éppenséggel nem Izrael) számlájára

²⁸ Való s igaz, hogy az újabb könyvek csak átfogó címként használnak ilyen témát, s aztán elég jelentős különbségeket felmutató alcímekre bontják a tárgyalandó anyagot. T.L. Thompson, i.m., 221-300.p., először Efraim és Manassé hegyvidékét tárgyalja, majd Galileát és a Karmel-hegy vidékét, harmadszor a völgyeket, majd a partvidéket, ötödjére tér ki a Sefélára és Negev északi részére, Benjámin és Júda együtt képez nála egy fejezetet, végül Transzjordániát ecseteli. W.G. Dever idézett könyvében 208-217.p. úgy tartja, hogy Felső-Galileát, Alsó-Galileát, a Jezréel-völgyet, a júdai hegyvidéket és Beérseba völgyét kell külön-külön kezelnünk, míg maga Jeruzsálem kivételként szerepelhet. – Természetesen az ilyen új beosztásban ismételtlen csak az archeológiai eredmények és a bibliai hagyomány összehangolásáról van szó!

²⁹ Nem kívánjuk tagadni, hogy a kettő összekapcsolható. Így tesz A.J. Frendo is egy újabb munkájában: *Back to Basics: A Holistic Approach to the Problem of the Emergence of Ancient Israel*, in: J. Day (ed.), i.m., 41-64.p., aki nézetét röviden így foglalja össze: „Thus, it seems that early Israel was mainly made up of various groups of hill country villagers originally indigenous to Canaan. However, the evidence also indicates that a small group of Hebrews joined these villagers after having been freed from slavery in Egypt and after having picked up Yahwism in the desert areas to the south-east of Canaan.” (61.p.) – Persze, ez az összegzés önmagában is mutatja, hogy mennyire sok kérdés nyitott még: csak olyan „apró” kérdések, mint a Kánaánban őslakos izraelitákhoz csatlakozó „héberek” identifikálása, vagy a JHWH-hit eredetének kérdése.

írandók? A válasz nyilván az, hogy sehogyan. – Az etnikai kérdés fölvetése a már említett keveredés miatt, valamint a háromezer év távlatára miatt elég nehéznek tűnik, s a történészek tudomásul kell vennie, hogy bizonyosságot e ponton még kevésbé fog elérni, mint más kérdésekben³⁰. Viszont igen érdekes arra figyelni, hogy a kommunikáció az egyes helyiségek és régiók között nem szűnt meg: az etnikai egységet nyilván e kommunikáció feltérképezésével is lehet posztulálni. E tekintetben ugyan még most indul a kutatás, de jó lehetőségei vannak, hogy N.P. Lemche hibáit korrigálja. A másik kérdés pedig egy „evergreen” probléma: a bibliai elbeszélések és a nem bibliatudomány jellegű eredmények összhangja, vagy adott esetben ellentmondása. Itt el kell ismerjünk, hogy egyre több olyan eredmény születik, ami nem a klasszikus bibliatudomány illetékességébe tartozik. Az olló a történeti kutatások és a bibliai exegézis között – legalábbis egyelőre – tágul. Egészen világos ma már, hogy a Józs és Bír elbeszélései csak nagyon kis mértékben használhatók fel Izrael története e területének a megírásához; összességükben a kép kialakításához maximum illusztrációként jöhetnek számításba³¹. Ugyanakkor azonban az sem tagadható, hogy egyes kérdésekben az izraeli hagyományozás megőrizhett egy-egy olyan tradíciót, emléket, ami abból a történeti összefüggésből fakad, amit a fentiekben leírtunk. Ilyen tekintetben a bibliai elbeszéléseket mégsem lehet teljesen leírni történeti forrásként. Különösen olyan elbeszélések, mint a Bírak könyvének

³⁰ Természetesen genetikai vizsgálat lenne szükséges ahhoz, hogy az etnikai kérdésekről természettudományos bizonyossággal tudjunk beszélni – amire nem sok esélyünk van. W.G. Dever említett könyvében (*Who Were the Early Israelites...*) egy külön fejezetet kell beiktatni az etnicitás kérdéséről: Proto-Israelites? (194-200.p.). Leginkább az az érve meggyőző, hogy a folyamatos népességnövekedés csak úgy képzelhető el, ha állandó lakosságot föltételezünk.

³¹ Számomra több mint meghökkentő, ha oly későn merült fel az igény, hogy a bibliai honfoglalás-történeteket más korabeli hasonló műfajú írásokkal összehasonlítsuk. Ha valaki K.L. Younger, Jr., *Ancient Conquest Accounts. A Study in Ancient Near Eastern and Biblical History Writing*, Sheffield: JSOT Press, 1990 c. könyvét kezébe veszi, akkor úgy érzi, hogy legalábbis részben megtörtént a hiány pótlása – s egyszersmind láthatja azt is, hogy jóval többet vártunk el eddig a bibliai szövegektől, mint az reális lett volna.

Sikem környéki krízisének leírása (8-9. fejezet) jól példázhatja éppen egy jelentős város és vidéke kommunikációját – ide értve a kommunikáció akadozó voltát is –, valamint Transzjordánia és Ciszjordánia kommunikációját is. Az alaphelyzet azonban egészen biztosan az, hogy ezeket az elbeszéléseket kell elhelyeznünk Palesztina átfogó történetében, s nem ennek alapján tudjuk megírni a térség történetét.